

Антоніна Митко

МОДЕРНІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ВОЛИНИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРІОДУ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991–2010 рр.)

У статті йдеться про становлення інформаційної демократії на Волині за час незалежності України. Проаналізовано розвиток мас-медіа регіону, визначено три етапи становлення, досліджено реорганізації, стагнації, зміни учасників медіа-ринку області, надано їм характеристику.

Ключові слова: *інформаційна демократія, інформаційний простір, мас-медіа, влада, етапи, розвиток.*

Antonina Mytko. Volyn on a way to the informative democracy (1991–2010). Speech goes in the article about becoming of informative democracy of Volyn in times of 18-year experience of independence of Ukraine. Development of mass-media of region is analysed, three stages of becoming are certain, reorganizations, стагнації, changes of participants of mediamarket of area, are investigational, description is given to them.

Key words: *informative democracy, informative space, mass-media, power, stages, development.*

Постановка проблеми та наукова розробка теми. Становлення волинських мас-медіа напередодні здобуття Україною незалежності у загальноукраїнському інформаційному просторі відбувалося під впливом політичних, соціально-економічних, культурних процесів у країні та області, що розпочалися наприкінці 80-х рр. ХХ ст.: відбулася руйнація політичного режиму, громадської свідомості, трансформація у ставленні до засобів масової комунікації, пов'язана з проголошеною в 1985 р. свободою слова, гласністю та «перебудовою». Нові політичні реалії потребували принципово нових політичних, економічних орієнтирів, вироблення та реалізації нового політичного курсу Української держави, що не могли здійснити політики старої генерації

Питанням розвитку системи мас-медіа, комунікації та її ролі у політичному житті присвячені наукові праці Б. Багдикяна, М. Вершиніна, Л. Губерського, М. Житарюка, В. Здоровеги, О. Зернецької, В. Іванова, С. Квіта, Н. Костенко, С. Костилевої, О. Кузнецової, І. Мащенко, І. Михайлина, В. Недбая, Б. Потятиника, Г. Почепцова, В. Різуна, О. Суської, Ю. Фінклера, О. Чекмишева, А. Чічановського, С. Чукута, В. Шкляра, С. Шпаковської та В. Шпаковського та ін. Питаннями розвитку мас-медіа присвячені праці таких волинських фахівців: В. Денисюка, В. Камінського, О. Косюк, М. Левчук, В. Мороза, О. Нагорного, М. Находа, О. Новосада, І. Павлюка, О. Пирожика, Б. Стельмах, М. Шелепа, О. Ярош.

Виділяємо у формуванні регіонального медіа-простору самостійної української держави три етапи: друга половина 1991–1996 рр. – період становлення та розвитку волинських засобів масової комунікації, 1997–2004 рр. – стагнація інформаційного простору, 2005–2009 рр. – етап швидкого відновлення свободи слова, заснування нових та реорганізація існуючих учасників медіа-ринку.

Перший етап – становлення та розвиток волинського інформаційного простору незалежної України – визначаємо з другої половини 1991 р. до 1996 р. У 1991 р. Україна задекларувала вибір демократичного шляху розвитку, який передбачає побудову відкритого суспільства, зміцнення демократичних засад політичного життя, свободу слова та незалежність засобів масової інформації. В перші роки існування України як незалежної держави преса отримала свободу слова, і хоча спостерігалися фінансові труднощі, проблеми перекваліфікації журналістських кадрів, інформаційний простір зазнав по-справжньому революційних змін. Основним джерелом цих змін стала деградація старої системи економічного існування друкованих мас-медіа. Преса, фінансована державою, перетворилася на пресу, економічно залежну від інших суб'єктів, – насамперед це стосується недержавних друкованих медіа [13, с. 59–61].

Аналіз суспільно-політичних, економічних, культурних чинників свідчить, що загальна політична ситуація в країні підштовхнула засоби масової інформації до реорганізації, внаслідок чого виникають незалежні мас-медіа.

Тим часом на Волині як офіційний, так і неофіційний інформаційний простір почав поповнюватися новими учасниками, заснуються приватні часописи, комерційні теле- та радіокомпанії. Так, 9 жовтня 1991 р. друком вийшов перший приватний часопис «Сенсації». З 1 січня 1992 р. розпочало свою діяльність Волинське державне телебачення, змінила назву «Радянська Волинь» – віднині це незалежна громадсько-політична газета «Волинь». Наприкінці січня 1992 р. розпочав діяльність недержавний телевізійний центр «Ковель», 1 лютого 1995 р. регулярні передачі транслює радіостанція «Луцьк» Волинської держтелерадіокомпанії – першої в системі Держтелерадіо України на частотах FM-діапазону. Мало своїх прихильників недержавне радіо «Світазь» [3, с. 414].

Через невеликі проміжки часу з'являлися газети з різними формами власності та різного тематичного спрямування: від партійної преси до розважальних видань. Вийшли в друк «Альтернатива» – молодіжне видання, «Волинь-EXPRESS», «АверсПрес», інформаційно-аналітичний тижневик «Бізнес-аналіз» (ВАТ «Волиньінформ»), інформаційно-рекламна газета «Вісник» (аудиторська фірма «Бізнес-аудит»), політичний тижневик «Українська перспектива», науково-популярний часопис «Феномен» (ПП «Феномен»). Органи влади та місцевого самоврядування продовжують утворювати свої друковані ЗМІ: Волинська ОДА заснувала – «Вісті», Шацька РДА – «Шацький край», Луцька міська рада – «Луцький замок», Володимир-Волинська РДА – «Слово правди», «Досвітня зоря» (перша аграрна газета) та ін. Заснують свої видання партійні структури: «Відображення» (ВОО НДПУ), новостворена у 1995 р. «Радянська Волинь» (Волинський обком КПУ), «Вісті тижня» (ВОО УРП) [3]. З липня 1992 р. волиняни вперше дістали змогу читати друковані видання сусідньої Польщі. Газети «Kronika tygodnia» («Хроніка тижня») та «Kronika zamoyska» («Хроніка замойська») розповсюджувалися через кіоски Волинської області та розповідали про життя в польських воєводствах [4]. У 1995 р. комітет у справах преси та інформації Волинського облвиконкому зареєстрував нове друковане видання – англомовний додаток до обласної газети «Віче» – «UNI-PRESS»,

головна мета якого полягала у сприянні вивчення англійської мови в навчальних закладах області та ознайомлення іноземців з досягненнями України та, зокрема, Волині.

Районні газети Волині, зважаючи на сільськогосподарську специфіку регіону, можна назвати селянськими та лісогосподарськими. Вони від радянського періоду не змінюють форми та змісту, були подібні між собою та відбивали переважно інформацію, подану в обласній офіційній пресі. З середини 1991 р. спостерігалось масове перейменування видань, газети стають громадсько-політичними тижневиками без ознак належності до партійних комітетів та Рад народних депутатів, при цьому залишивши їх у засновниках. Так, «Слава праці» стала «Колосом» (сmt. Іваничі), «Сталінський прапор» – «Сільськими новинами» (сmt. Стара Вижівка), «Червона зірка» – «Новим життям» (сmt. Любешів), «Зоря комунізму» – «Вільною працею» (сmt. Маневичі), «Червоний прапор» – «Ратнівщиною» (сmt. Ратно) і т. д. [9, с. 315–316].

Отже, така велика кількість нових друкованих видань, ТРК різних форм власності свідчила про позитивні процеси у становленні свободи слова, проте говорити про незалежність мас-медіа не доводиться. Аналіз повідомлень у ЗМК підтверджує, що цензура компартійна перейшла в цензуру приватних та владних структур.

Таким чином, з одного боку, засоби масової комунікації безпосередньо сприяли демократичним змінам, які відбулися в перші роки незалежності нашої держави, а з іншого, демократизація мас-медіа стала можливою завдяки демократичним перетворенням у державі. Не зважаючи на все ще велику заідеологізованість у першій половині 90-х рр., ЗМК вже не називають засобами пропаганди [8, с. 53].

Другий період 1997–2004 рр. – це етап стагнації, одержавлення та контроль за інформаційним простором з боку органів публічної влади. З моменту прийняття у червні 1996 р. Конституції України та у 1997 р. законодавства щодо державної підтримки засобів масової інформації та соціального захисту журналістів починається новий етап історії інформаційного простору України. Д. Дуцик у дослідженнях політичної журналістики називає цей період «клянізація українських ЗМІ – початок втрати відвойованої

свободи» [5, с. 71]. З обранням Президентом України Л. Кучму пресу змушують прийняти правила, за яких провідні телеканали та загальнонаціональні видання перейшли у власність олігархів та політично-фінансових угруповань. Усе частіше спостерігається прояв монополізації інформаційної сфери владою та провладними структурами. Клановість є принциповою відмінністю українського інформаційного простору від західних демократичних суспільств, де газети і телеканали залежать перш за все від споживачів інформації, які платять за неї адекватну ціну і своєю чисельністю визначають рекламну привабливість мас-медіа.

Особливого значення набувало використання засобів масової комунікації під час виборів, що засвідчило остаточне перетворення українських засобів масової комунікації на засоби масової пропаганди: йдеться про провладні й опозиційні ЗМК. Саме в цей час з'явилися «темники». Акценти в повідомленнях преси і телебачення стали однаковими, а в період виборів 2002 р. з'явилася величезна кількість дезінформації [7, с. 178]. Таким чином, український медіа-простір цього періоду втратив свободу та незалежність у висвітленні політичного життя суспільства. До всього додалася фізична небезпека для журналістів під час виконання своїх професійних обов'язків.

Після прийняття 9 грудня 2000 р. Указу «Про додаткові заходи щодо безперешкодної діяльності засобів масової інформації, дальшого утвердження свободи слова в Україні» і відповідного розпорядження голів обласної державної адміністрації, районних державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування затвердили Програму економічної підтримки районних, міських, міськрайонних газет, телерадіомовлення. Органами публічної влади було складено план заходів щодо зміцнення зв'язків обласної та районних державних адміністрацій з засобами масової інформації, надання їм повної, об'єктивної, неупередженої інформації про діяльність цих органів, реагування у встановленому порядку на критичні виступи журналістів [3, с. 417].

За перші десять років незалежності України кількість друкованих видань в області зросла з 43 газет у 1995 р. до 63 – в 2000 р., кількість примірників збільшилася майже

вдвічі – разовий тираж у 1995 р. становив 216,6 тис. примірників, а в 2000 р. – 415,4 тис. На 2001 р. друкований ринок Волині був представлений вже 110 періодичними виданнями, у тому числі 88 газетами та 16 журналами, із зазначених регулярно виходило майже 60 газет та 12 журналів, решта – епізодично. Засновниками 89-ти видань є юридичні, 21 – фізичні особи, 23 видання заснували органи виконавчої влади та місцевого самоврядування. Найбільш представницьку групу становили друковані видання зі статусом комунальних, їх передплачували 126 тис. читачів. Першу позицію протягом перших десяти років незалежності України утримувала газета «Волинь», другими за рейтингом популярності були: «Віче» та «Досвітня зоря». Зростала кількість прихильників районних та міськрайонних видань, а саме – популярними стають газети «Вісті Ковельщини» (м. Ковель), «Слово правди» (м. Володимир-Волинський), «Наше місто» (сmt. Нововолинськ), «Луцький замок» (м. Луцьк), «Сільські новини» (сmt. Стара Виживка), «Полісся» (сmt. Камінь-Каширський), «Ратнівщина» (сmt. Ратно), «Нова доба» (сmt. Маневичі) та ін. Майже половину від загального накладу області становить преса недержавної форми власності, що проявляють тенденції до постійного збільшення тиражів, – «Сім'я і дім», «Вісник». Протягом десятиліття продовжують виходити партійні видання: «Народна справа» (НРУ), «Радянська Волинь» (КПУ), «Волинь. Акценти» (УРП), «Відображення» (НДПУ) [3, с. 408–411]. Вийшов у друк перший номер газети ВОО УНП «Слово і діло». Переважна частина партійних видань мали дещо обмежений контингент читачів та активізували свою діяльність лише під час виборчих кампаній, із завершенням якої припиняли вихід у друк.

Щодо телерадіопростору Волині, то сумарна кількість середньодобового телевізійного державного мовлення залишалася протягом десяти років (1995–2005 рр.) майже без змін та становила 10 годин; радіомовлення також не значно збільшилася з 13,7 годин до 15,6 годин на добу. При цьому кількість годин добового мовлення ВОДТРК почала збільшуватися, розпочали трансляцію корпорація «Аверс», студія «Полісся-ТБ», не довгий час функціонувала компанія «Тоніс». 80,7% ефірного часу належало засновникам

приватних форм власності, що свідчило про недостатнє фінансування ЗМК державою. ВОДТРК половину ефірного мовлення заповнює передачами власного виробництва, понад 40 фільмів, сюжетів телерадіокомпанії стали лауреатами чи дипломантами міжнародних конкурсів та фестивалів [3, с. 413].

Прогресивною рисою медіа-простору кінця 2004 р. є використання новітніх технологічних засобів поширення інформації. На початок 1997 р. розвиток комп'ютерних мереж в області дуже слабкий та зовсім відсутній контроль над ними з боку державних структур. Саме відсутність цензури, доступність, можливість висловити свою думку конфіденційно зумовили особливу популярність Всесвітньої мережі. На 2004 р. значення Інтернету для розвитку інформаційного простору зростає, але регіональних Інтернет-видань на Волині в цей час немає, популярним є львівський сайт «ЗІК», де окремим блогом розміщувалися волинські новини. Новим стала поява електронних аналогів друкованих видань, свої сайти заснували газети «Волинська», «Волинська газета», «Вісник», «Сім'я і дім», «Віче».

Отже, період 1997–2004 рр. став регресивним в питаннях розвитку свободи слова та незалежності засобів масової комунікації. В той же час, переважно за рахунок заснування приватних видань та друкованих мас-медіа органів влади кількість учасників друкованих медіа збільшився вдвічі, тоді як телерадіопростір залишився майже без змін.

Третій період розвитку волинських мас-медіа визначаємо з 2005 р. та до 2009 р. Це етап швидкого відновлення втраченої в другій половині 90-х рр. свободи слова, заснування нових та реорганізація існуючих учасників медіаринку. Початок цього етапу пов'язуємо з подіями «помаранчевої революції», що змінили результат президентських виборів в Україні. Перемога демократичних сил на виборах Президента України в кінці 2004 р. привела до істотних змін у масовій свідомості, що дозволяє зробити висновок про те, що у процесі розвитку України настав перелом. За такої ситуації ЗМК мали величезний кредит довіри та стали важливим інструментом для отримання та утримання влади місцевими представниками публічної влади.

Друга половина 2006 р. ознаменувалася зміною настроїв суспільства, причину якої пов'язують передусім із розчаруванням у лідерах «помаранчевої революції». Після парламентських та місцевих виборів 2007 р. у сфері інформаційного простору не відбулося кардинальних позитивних змін чи зрушень. Регіональний медіа-простір охоплює засоби масової комунікації різних видів та форм власності. Ядром залишаються газетні та журнальні редакції, видавництва, студії радіо і телебачення з їх різноманітною продукцією. Станом на грудень 2009 р. в області зареєстровано 306 друкованих періодичних видань, 20 друкованих періодичних видань мають статус комунальних [2].

Медіа-ринок волинського краю у структурному плані представлений такими групами: друкована преса (обласні та районні друковані видання, регіональні представництва всеукраїнських видань різного спрямування, партійна преса), аудіовізуальні мас-медіа (телебачення, радіо – FM-станції, районні редакції проводового мовлення, інформаційні служби та інше), PR-агентства, Інтернет-видання (місцеві видання та представники інших всеукраїнських сайтів), інформаційні інститути ОПВ, об'єднання журналістів та ін. Діють власкоти всеукраїнських інформаційних агентств.

В усіх 16 районах Волинської області існують районні газети, засновниками яких виступають районні ради, райдержадміністрації, колективи редакцій, а в містах обласного значення – міські ради. У містах Нововолинську, Володимирі-Волинському, крім газет, засновниками яких є місцева влада, виходять друковані видання, власниками яких є приватні фірми [14]. Успішно діють регіональні медіа-проекти: тележурнал «Дзвони Волині», телепрограма «Благодатна купель», радіопрограми «Православне слово» та «Духовні орієнтири», газета «Дзвони Волині», офіційний сайт єпархії, студентська газета ВНУ ім. Лесі Українки «Наш університет» та молодіжний журнал «Птаха».

Через необхідність розширення кола прихильників опозиційних сил на Волині знову з'являються нові партійні видання, оскільки кожна партія шукає можливостей якомога більше бути представленою у медіа-просторі. Найбільш впливові політичні партії у Волинській області

засновують свої друковані видання, але вони не завжди виходять регулярно. Так, випускаються такі партійні видання: «Батьківщина» (ВОО ВО «Батьківщина»), «Наша Україна. Волинь» (ВОО «Народний Союз «Наша Україна»), «Волинь. Акценти» (ВОО УРП «Собор»), «Радянська Волинь» (Волинський обкомом КПУ), «Волинь-регіон» (ВОО Партії регіонів), «Слово і діло» (ВОО УНП). Аналіз медіа-ринку друкованої преси дозволяє зробити висновок, що з 2000 р. інформаційний простір Волині зазнав скорочення тиражів, спостерігається тенденція до «виживання» преси, що змістовно та об'єктивно висвітлювала б політичне життя області та користувалися б попитом серед населення [12]. Друковані мас-медіа не витримують конкуренції з більш технічно досконалими ЗМК та припиняють своє існування.

Телерадіопростір Волині відзначається тенденцією до суттєвого збільшення мовлення радіо- та телеэфірів: від 10,5 годин середньодобового мовлення телебачення у 1995 р. до 18,6 годин у 2008 р. та, відповідно, для радіомовлення – від 13,7 до 20,5 годин. Але таке збільшення годин мовлення відбувається за рахунок приватних (комерційних) ТРО. Волинська область перша та єдина, яка мала на початок 2004 р. майже 100-відсоткове покриття території загальнонаціональними радіопрограмами [11]. Здорова конкуренція між державною і приватною телекомпаніями, програми яких покривають понад 90% області, дає можливості мешканцям Волині отримувати повнішу, об'єктивну і різнобічну інформацію про події в регіоні. На Волині фактично мовлення веде 21 телерадіоорганізація. До обласних регіональних ТРО відносять таких телерадіомовників: Волинську обласну державну телерадіокомпанію (м. Луцьк) та ВАТ «Корпорація «Аверс»» (ВАТ «Корпорація «Аверс»», м. Луцьк), що здійснюють телевізійне мовлення на 8 телеканалах у 4 містах області, радіомовлення – на 3 радіочастотах з передавачів у 2 містах та в проводовій радіомережі області (ВОДТРК) [6]. З чотирьох фактично діючих телекомпаній дві не мають програм власного виробництва та три з них знаходяться під впливом приватних осіб. Заангажованість телекомпаній проявляється у матеріалах, що виходять в ефір. Так, ВОДТРК висвітлює

переважно діяльність облдержадміністрації та облради, «Аверс» – Луцької міської ради. Якщо характер сюжетів ВОДТРК зорієнтований на позитивне висвітлення діяльності ОПВ, то «Аверс» робить ставку на скандальність сюжетів, невизначеність та двозначність, що за певних умов може бути позитивом, оскільки залишає глядачу можливість зробити власні висновки.

У 2006 р. інформаційний простір Волині поповнився самостійним щоденним електронним виданням, що позиціонувало себе як Перше волинське незалежне Інтернет-видання «Волинська правда», над яким працювали журналісти В. Буряк, М. Ватащук, О. Лукашук, бізнесмен О. Шумик (представник СДПУ (о) та ін.. З його появою фактично було започатковано волинську Інтернет-журналістику. Пізніше на Інтернет-ринку починають успішно діяти «Волинські новини», «Лучеськ», «VIP». «Інтернетизація» періоду 2008–2009 рр. все інтенсивніше охоплює друге за кількістю населення та значимістю місто волинського краю – м. Ковель, де діє три самодостатні й досить різнопланові за тематикою й аудиторією видання – «Ковельська правда» (має офіційний характер та спеціалізується на висвітленні діяльності владних структур), «Альтернатива» (основний зміст Інтернет-порталу визначає його назва, сайт пропонує користувачам альтернативний погляд на політичні події в Україні, Волинській області та м. Ковелі) та «Перець по-ковельськи» (гасло сайту «Говори правду сміючись!» відображає події як всесвітні, так і українські у гумористичній формі, жанрі фейлетону) [10]. Досліджено, що характерною рисою інших волинських Інтернет-видань є копіювання інформації.

Отже, характеризуючи становлення, розвиток та сучасний стан волинського медіа-простору, можемо зробити такі висновки. Протягом останніх двадцяти років інформаційний простір пройшов декілька етапів: перехід від монополії компартійної преси до становлення друкованих видань декількох партій наприкінці 80-х рр. та виникнення мас-медіа різних форм власності у 1991–1996 рр.; встановлення жорстокого контролю з боку держави над інформаційним простором 1997–2004 рр.; відновлення демократичних засад розвитку медіа-простору та свободи

слова внаслідок перемоги «помаранчевої революції» кінця 2004 р. За цей період в області спостерігаються тенденції до популярності таких видів ЗМК, як Інтернет-сайти, блоки, чати, форуми та зменшення обсягів мовлення та частки слухацької аудиторії у проводового радіо, зменшення тиражів у друкованих мас-медіа. Незважаючи на матеріальні та технічні проблеми, найбільш популярними та авторитетними залишаються друковані ЗМІ. У скрутнішому становищі знаходиться проводове радіо, яке витісняють більш технічно досконалі та популярні ЗМК. Це, у свою чергу, стає небезпекою обмеження доступу до загальної інформації віддалених районів області, для яких такі види мас-медіа, як Інтернет, є недоступними.

1. Архів прес-служби народного депутата України В. Н. Бондаря за 2003–2004 рр.

2. Волинське обласне управління статистики [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу <http://www.vous.in.lutsk.ua>. – Назва з екрана.

3. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.) / В. І. Бортніков, Й. Е. Надольський, В. Т. Денисюк та ін. – Луцьк: Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 694 с., 420 іл.

4. Волинь: 90-ті роки ХХ століття. Ілюстрований літопис політичних подій. – Луцьк: Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – 162 с., 300 іл.

5. Дуцик Д. Політична журналістика / Д. Дуцик. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – 138 с. – Бібліогр.: с. 130–137.

6. Звіт представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у Волинській області М. М. Пасамана за 2008 р.; Звіт представника Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення у Волинській області М. М. Пасамана за 2009 р.

7. Колодій А. Ф. Національний вимір суспільного буття / А. Ф. Колодій. – Л.: Астролябія, 2008. – 368 с.

8. Москаленко А.З. С чем идем к людям (размышления о современной публицистике) / А.З. Москаленко, В.А. Качкан. – К.: Лыбидь, 1990. – 160 с.

9. Павлюк І. З. Українська преса Волинської області 1939–1941, 1944–2000 рр.: Монографія / І. З. Павлюк. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 508 с.

10. Пирожик О. Волинській Інтернет-журналістиці – три роки. [Електронний ресурс] / Олександр Пирожик // Волинська правда. – 2009. – 14 жовтня. – Режим доступу <http://pravda.lutsk.ua/blog/entry/2>. – Назва з екрана.

11. Світліковська Г. Телебачення для небагатих / Галина Світліковська // Волинь-нова. – 2007. – № 734. – 25 грудня. – С. 7.

12. Свобода слова на Волині стала жертвою коротких штанів та високих ботфортів [Електронний ресурс] // Західна інформаційна корпорація. – 2007. – 26 грудня. – Режим доступу http://www.zik.com.ua/index.php?news_id=118399. – Назва з екрана.

13. Фінклер Ю. Мас-медіа та влада: технологія взаємин / Ю. Фінклер. – Л.: Аз-Арт, 2003. – С. 63.

14. Шелеп М. Проект «Україна: рік після виборів. Волинська область» / М. Шелеп, М. Наход // Україна: рік після виборів. Моніторинг регіонів / [за заг. ред. І.О. Когута]. – Лабораторія законодавчих ініціатив. – Київ–Львів: Видавництво «Мс», 2007. – 336 с.